

A Dél-nyírségi Erdőpuszták természeti és kulturtörténeti értékei

Bevezető

A Budapest felől érkező látogató Debrecent elhagyva Hosszúpályi Vámospércs, vagy Hajdúsámson irányába haladva érzékeli, hogy a Tiszántúl fátlan rónaságát, a Hajdúhát nagytáblás szántóföldjeinek helyét változatos, buckás, erdős tájak váltják fel, amelyek a határon túl, Erdély felé folytatódnak.

"A magyar Alföld ősi tájképét, a lápokkal tarkított erdős pusztát idézi elénk a Nyírség. A százados terebélyes tölgyesek helyét mindinkább akácok foglalják el, a buckákon a pusztai virágok sokaságát ekeföldek váltják fel, az egykori lápok, rétek helyén gabona hullámszik. Mégis, a Nyírség őrzi hírmondóit a történelem előtti idők tájképének, a buckaközi mocsarak, fűz és nyírlápok, ligetes erdők mélye a legtöbbet őrzött meg Alföldünk múltjából, állatot, növényt egyaránt." - írja neves botanikusunk Soó Rezső a 30-as évek derekán. Valóban, a Dél és Közép-Nyírség ma is Alföldünk természeti értékekben egyik leggazdagabb területe.

Földtan, kialakulás

A Nyírség hazánk második legnagyobb futóhomok vidéke, annak a hatalmas, 120-300 m vastag hordalékkúpnak a maradványa, amelyet a pleisztocén folyamán az ÉK-i Kárpátokból, Erdély Ny-i részéből lefutó, s itt áthaladó folyók halmoztak fel. Az utolsó eljegesedés idején a Bereg-Szatmári síkság és a Bodrogeköz megsüllyedése miatt a folyók más irányt vettek, s ezután a felszín alakításának szerepét a szél vette át. Az utolsó jégkorszak északias szelei alakították ki a ma is elénktáruló felszínt, építették fel a tájra jellemző 0,5-1,5 km hosszú, a 18-20 m-es magasságot is elérő jellegzetes formájú, ún. parabola és szegélybuckákat, melyek között részben az ősi folyóvizek által hátrahagyott, részben a szél által kimélyített ÉK-DNY irányú mélyedések, völgyek jöttek létre. Ezen nedves, tocsogós, többségükben lefolyástalan ún. nyírvízlaposok a jégkorszak végső szakaszában és az azutáni hűvös-nedves időszakban alakulhattak ki, s napjaink "vízrendezéséig" menedéket nyújtottak e hajdani kor élővilágának az azt követő szárazabb, melegebb periódusokban is.

Társulások, a természet és az ember konfliktusai

A nyírvízlaposok lápi-mocsári növényzetével szemben a buckák oldalai, tetői száraz, homokpusztai vegetációnak adtak otthont, s így változatos, egymásba fokozatosan átmenő társulások, társuláskomplexek jöhettek létre.

Bár az elmúlt évezredekben az éghajlat és a természeti viszonyok sokat változtak, a múlt század második felétől kezdve gyorsult fel igazán a természet átalakulása. Ennek nyomán alakult ki a táj ma ismert képe. A legnagyobb beavatkozás a térség vizeinek lecsapolása volt. Az ún. nyírvízmentesítő társulatok a múlt század végétől kezdve csatornákkal hálóztták be a területet, s a lefolyástalan vagy részben lefolyásos nyírvízlaposok vizét összegyűjtötték, s a Berettyóba vezették.

Mivel az átlagos évi csapadékmennyiség 550-600 mm körül van, melyből csak a párolgással kb. 500 mm távozik, a lápok helyén ugyan szántóföldeket nyertek, azonban általánossá vált a tájegység kiszáradása, a talajvíz lejjebb szállása. (A 70-es évektől kezdődően a folyamat legalább részleges megállítása érdekében hozták létre az erdőpusztai jóléti tavak rendszerét). A vízrendezésnél jóval korábban, már a XVI-XVII. század török világa alatt, megkezdődött az erdőterületek erőteljesebb csökkenése, melyek helyét szántók, szőlők, gyümölcsösök, rétek, homoki legelők foglalták el. Ezt

tetézte a megmaradt erdők faállományának átalakítása, és az újraerdősítés, amikor a múlt század vége óta egyre több helyen a tölgyet, gyorsan növény, a szárazságot jobban tűrő akáccal, fekete és erdei fenyővel, nemes nyárral váltották fel.

Az akác és a többi tájidegen faj a térség élővilágát, tájképét elszegényítette. Nem kell hozzá ökológusnak lenni, hogy megérezzük a döntő különbséget, amikor a tölgyerdő templomából átérünk egy madárdal nélküli, gyomos akácosba, vagy mértani rend szerint telepített nyárültetvénybe. Ráadásul az erdők vágás utáni kituskózása és mélyszántása nyomán nagyrészt eltűntek az aljnövényzet díszét jelentő hagymás-gumós-gyöktörzses növények (pl: a tarka sáfrány, vagy az egyhajúvirág).

A természetes táj pusztulásának folyamatára a 'töviskoronát' a természettel még viszonylag összhangban élő kisparaszti életformát felváltó nagyüzemi gazdálkodás erőltetett és átgondolatlan meliorációi, gyeppel-gabonaváltó programjai, kemizálása s napjaink privatizációjának negatív hatásai (kivágott fasorok, ligetek, feltört gyepek) tették fel. Ennek nyomán sok fasor, liget, vízállás, homokos rét, és legelő tűnt el a rövid távú haszon oltárán feláldozva.

Növényvilág

Az Erdőpuszták két jellegzetes és egyben szélső élőhelytípus, a száraz homokpuszták és a nedves nyírvízlaposok szinte teljes szukcessziós sorát megtalálhatjuk.

Lápok

Először keressük fel a Nyírség buckaközi mélyedéseit, deflációs völgyeit, ún. nyírvízlaposait, melyek sajátos élőhelytípust hoztak létre. Mozaikszerű társulásaik követve a felszíni és a talajvízszint vonalát, a talajtani viszonyokat, jellegzetes mintázatot alkotnak, és sok hűvös és nedves klímát kedvelő növényt megőriztek pl.: vidrafű, fehér zászpa, szibériai nőszirm, buglyos szegfű, pompás kosbor, hússzínű ujjaskosbor, zergeboglar, kornistárnics, rezes hölgymál, hogy csak a legjellegzetesebb növényeket említsük.

A lápok beerdősülésének jellegzetes állomásai a nyírlápok és a gyakoribb rekettye vagy bokorfüzesek.

Üde tölgyerdők

A buckaközi laposok zárótársulása a tölgy-kóris-szil ligeterdő. A néhol még megmaradt nagyobb és kisebb foltjai lombkoronaszintjét a kocsányos tölgy a magyar kóris és a mezei szil alkotja, s megtalálható a vénic szil a közönséges nyír és különféle nyárok is. Cserjeszintjének jellemző fajai a veresgyűrű som, kutyabenge, kányabangita.

Lágyszárú szintjének értékes növényei az odvas és ujjas keltike, fehér és kardos madársisak, vitézkosbor, turbánliliom, békakonty, kígyónyelv páfrány.

A magasabb de még üde térszíneken megjelenik a gyöngyvirágos tölgyes. Lombkoronaszintjét a kocsányos tölgy mellett a mezei juhar, néhol a tatárjuhar, a vadkörte, vadcserezsnye, a különféle hársak alkotják. Különlegességnek számít a Balkán felől Erdélyen át Beregi- síkságig terjedő ezüsthárs, mely pl. Bagamér mellett szép maradványerdőt alkot. Nem ritka ezekben az erdőkben a nyír és a nyárok sem. Cserjéi közül kiemelkedők az énekes madaraknak kitűnő eleséget nyújtó veresgyűrű som (sőt Guthon a húsos som is!), a bibircses kecskerágó, a kökény, az egybibés galagonya, a mogyoró és a fagyal. Gyepszintje gazdag a sok tavaszi-hagymás növénytől a gyöngyvirágtól, a különféle salamonpecsét fajoktól. Ritka, védett növényei a tavaszi csillagvirág a zöldes és kétlevelű sarkvirág a madárfészek orchidea, az odvas és ujjas keltike a kereklevelű körtike, tavaszi kankalin stb.

Homoki gyepék, homoki legelők

Ha a szárazabb területeket keressük fel, még mindig sok szép homoki gyepet és ettől a viszonylag érintetlen társulástól némileg eltérő legelőt találhatunk (pl. Bagamér, Monostorpályi, Hajdúbagos, Hajdúsámson, stb. mellett). A homoki gyepekben megtaláljuk az agárkosbort, a magyar kökörcsint, a homoki nőszirmot, homoki szalmagyopárt és a homoki vértövet.

Homoki tölgyesek

A buckatető beerdősülésével létrejött száraz homoki tölgyesekből mára csak igen kevés maradt. Jellemzőek rájuk a kiterjedt tisztások, s azokon zárt homoki gyep, mely sokszor igen fajgazdag. A domináns kocsányos tölgy mellett itt megtaláljuk néhol az ezüst hársat, fehér nyárat, sőt itt-ott a borókát is. A gazdag cserjeszintben az egybibés galagonya és a fagyal mellett ott a mogyoró is, mely a szárazodás miatt egyre ritkább. A lágyszárú szintben díszlik a széleslevelű nőszőfű s talán legkiemelkedőbb értéként a liláskék magyar nőszirm (melyet nap mint nap láthatunk a 20 forintos érmén). Néhány további figyelemreméltó növény a debreceni csormolya, a tavaszi hérics, a szürke veronika, a sárga gyűszűvirág, a nagy ezerjófű, az erdei szellőrózsa. A tisztásokon megtalálhatók a homoki gyep növényei is, sőt soknak az eredeti élőhelyei ezek a homoki tölgyes tisztások lehettek. A táj legkiemelkedőbb értékei között tartjuk számon a tarka sáfrányt és az egyhajúvirágot melyek néhol még ma is virágszőnyeget képezve a koratavas legszebb ékességei.

Állatvilág

Bár területünk elsősorban botanikai értékei miatt nevezetes, nem érdektelenek az előforduló védett állatfajok sem. Így feltétlenül megemlítendő a száraz homoki gyep két értékes ízeltlábúja, a ragadozó imádkozó sáska és a Kárpát medencei benszülött sisakos sáska.

Homokos talajú területeken, utak mentén tűnik elénk az alföldi homokfutrinka. Igen megritkult mára az idős tölgyesekre jellemző a nagy szarvasbogár, s a nagy hőscincér. Eltűnőben van a szintén odvas tölgyekben fejlődő orrszarvúbogár is.

A tölgyerdők szegélyein néhol még találkozunk a farkasalmalepkével, s a nyíltabb részeken fecskefarkú és kardos lepkékkel. Lápos területek értékes faja a nagy tűzlepke, s a páragazdag kőrises erdők szegélyein feltűnik az egyik legértékesebb lepkefaj a díszes tarkalepke is.

A gerincesek közül említést érdemel a pangóvízes területek még ma is viszonylag gyakori, védett hala a rétcsík. A vizes területek, s környékük otthont adnak a különféle kétéltűfajoknak (pettyes és tarajos göte, mocsári béka, vöröshasú unka, stb.)

A hüllők közül kiemelendő a homokpusztai gyepéken kisebb elszórt populációkban élő homoki gyík, a napsütötte erdőszéleken ékes színével feltűnő zöld gyík és rézsikló, s a láprétek ritka, értékes gyíkja az elevenszülő gyík. Az emlősök közül négy fajt emelnénk ki: a homoki legelőkön még mindig szép számban élő ürgét mely odacsalogatja az általa nyújtott "terített asztalra" a ragadozó madarakat, a már csak néhány elszigetelt populációban élő benszülött földikutyát (Hajdúbagos), a víztározókban, erekben halászó vidrát és a nagyobb kiterjedésű erdőkben előforduló vadmacskát (Gúth).

Végül, ejtsünk néhány szót a madárvilágról. Az Erdőpuszta változatos növényzete kedvez a gazdag énekesmadárfauna kialakulásának. Különösen igaz ez a dús cserjeszintű, tisztásokkal tagolt tölgy-kőrises-szil ligeterdőkre és a még meglevő százados tölgyesek fészkelő közösségeire. Kiemelkedő természetvédelmi jelentőséggel bír az idős fehérnyárfák természetes odúiba fészkelő szalakóta és a hasonlóan dekoratív gyurgyalag, mely a homokbányák partfalait választja lakóhelyül. A vízimadarak közül említést érdemel a víztárolókon költő búbos, fekete és vörösnyakú vöcsök, a cigányréce és a fattyúszerkő. A lápréteken újra teret hódít a haris, az idős háborítatlan tölgyesekben több pár fekete gólya költ. Az itt fészkelő gyakoribb ragadozó madarak mellett kiemelkedő a vizes

területek fölött rendszeresen feltűnő halászsas, a kígyászölyv, a lápréteken is megjelenő kis békászósas, a télen itt kóborló rétisas és az egyre gyakrabban megfigyelt kerecsensólyom.

Ez a rendkívül hézagos felsorolás természetesen csak néhány kiragadott példával igyekezett igazolni azt, hogy a dél-nyírségi erdőpuszták világa még ma is jelentős értéket rejt. A fajok élőhelyeinek, a táj megmaradt harmóniájának megóvását a későbbiekben felsorolt védett területeken igyekeznek biztosítani.

2. Védett területek

2.1 A Hajdúsági Tájvédelmi Körzet területei:

A természetvédelem talán a 24-ik órában lépett fel, amikor 1988-ban 5680 ha-on (mely a bővítésekkel mára 7000 ha fölé nőtt) védetté nyilvánította az erdőpuszták napjainkig fennmaradt őshonos faállományú, ritka növényeket rejtő erdőfoltjait, eke által nem bolygatott rétjeit, legelőit. Mivel ezek a területek javarészt a volt Hajdú vármegye K-i részén fekszenek, a keresztségben a védett területek e mozaikja a Hajdúsági Tájvédelmi Körzet nevet kapta. Azonban valójában a Hajdúság helyett földrajzi és növényföldrajzi szempontból egyaránt a Nyírségben járunk, mégpedig annak déli, délkeleti vízgyűjtő területén, a Dél-Nyírség kistáján, ezért a Tájvédelmi Körzet most folyó bővítése után valószínűleg annak neve is megváltozik, s a Dél-Nyírségi Erdőpuszták Tájvédelmi Körzet nevet fogja felvenni.

Bár a táj a változások ellenére napjainkig sokat megőrzött ősi képéből, az eredeti természet a korábban röviden bemutatott folyamatok hatására szigetszerű maradványfoltokra zsugorodott össze. Ennek következménye a tájvédelmi körzet szétszórt, mozaikos jellege.

A tájvédelmi körzethez tartozó 28 védett területet az alábbi települések határaiban találjuk meg: Álmosd, Bagamér, Debrecen, Fülöp, Hajdúbagos, Hajdúsámson, Hosszúpályi, Kokad, Létavértes, Monostorpályi, Nyírábrány, Nyíracsad, Újléta, Vámospércs.

Álmosd és Bagamér határát É-ről D-felé szeli át az ún. Kék-Kálló, vagy II. számú főfolyás, melynek völgyében (1) szinte valamennyi jellegzetes nyírségi élőhelyet megtaláljuk a nevezetes Daru-hegyek (vagy Malomgát) homokbuckáitól, s a Kokadig sőt Létavértesig elnyúló Daru-lápok nyírvízlaposaitól a különlegességnek számító ezüsthársas tölgyesig, mely egy meredek buckaoldalt borít. A területhez közel, de már Vámospércs határában találjuk azt a néhány kis homoki tölgyes foltot (2) melynek utolsó hírmondói a térség ilyen típusú erdősegeinek.

Debrecen mellett a város hajdani birtokai: Bánk, Haláp, Pac, Nagycsere és Fancsika erdei még ma is őriznek néhány őshonos erdei és réti társulást, így a Nagycserei körises arborétumot (3) a Guthi-ér melletti keményfás ligeterdőt (4) melyet még Soó Rezső javasolt védettségre, a haláp-széli Rauchbauer-tölgyest és környékét (5).

A Haláp és Bánk közötti nagy egybefüggő erdőtömbben (6) több értékes homoki és gyöngyvirágos tölgyesmaradványt találunk, így a halápi erdőszet melletti Álló-hegyi tölgyest, a Pipó-hegyi erdőt és a néhai Ludas csárda környékét. Nyíres tölgyes és néhány szép mocsárrét, kaszáló is színesíti táj képét. A valamikor Erdélybe vezető sószállító út, az ún. Diószegi út túloldalán Bánk közelében fűzláp, nedves kaszáló, víztározó és a több növényritkaságot rejtő, Mézes- hegyi tölgyes egy része (7), Pacon a tarka sáfrány egyik utolsó termőhelye (8) míg Dombostanya mellett a hajdani Parlagh település Árpád-kori templomának romja és környéke (9) áll védelem alatt. Az erdőpusztai jóléti tavak két legtermészetesebb állapotú tagja (10) a Bodzás és halápi tározó elsősorban mint madárfészkelő és táplálkozóhely jelentős.

A Hajdúbagostól É-ra elterülő Földikutya-rezervátumot K-ről a népvándorlaskori szarmata földsáncrendszer az Ördög-árok maradványa választja el attól az erdőterülettől, melynek néhány idős, tatárjuharos tölgyfoltja a hajdani nagy kiterjedésű pusztai tölgyesek emlékét idézi. A védett

terület átnyúlik Hosszúpályi határába, s a Debrecen-Hosszúpályi műútig tart (12).

Hosszúpályi a Nyírség legszélén fekszik, így másik két, a tájvédelmi körzethez tartozó, védett területe (a községtől délre) már tipikus bihari szoloncás szikes-mocsaras terület, mely jellegében, élővilágában gyökeresen különbözik a tájvédelmi körzet nyírségi részeitől. A régebben nevezetes fürdő, Konyár-Sóstó melletti Sándorosi mocsarak helyén a 70-es években víztározót hoztak létre. A tájra jellemző kunhalmok egyikének tövében lévő Kócsik-lapossal és a nyárra kiszáradó, szíkes Kerek-fenékkal nemzetközileg is számontartott madárfészkelő és táplálkozóhely, fontos szerepet tölt be az őszi és tavaszi madárvonulásban.

Hajdúsámsontól D-re fekszik a tájvédelmi körzet egyik legnagyobb, pusztagyepekkel és nedvesebb rétekekkel, laposokkal tarkított homoki területe, a természeti értékekben gazdag Martinkai legelő a hozzá csatlakozó tölgyessel (13).

Létavértes szintén a Nyírség szélén fekszik. Míg a településtől D-re a hajdani löszgyepek helyén jó minőségű szántókat találunk, melyek egyhangúságát csak a közelmúltban védetté nyilvánított geológiai, régészeti és botanikai érdekesség a Pocsaj felé terjedő ún. löszletörés szakítja meg, addig a községtől É-ra változatos, nádasokban, mocsarakban, fűz-nyárligetekben gazdag homokterület van, melynek védett része (14) átnyúlik Újléta határába, ahol Nagy-Ócsa kaszálóját, mely egy nyírvízlapos maradványa, észak felől meredek buckák határolják. Ezek egyikén áll a nevezetes "Kiserdő" mely hazánk egyik legnagyobb egyhajúvirág állományát őrzi.

Létavértes esetében meg kell még emlékezni a szintén védett néprajzi és tájképi értékről a Mosonta-hegyi szőlőskerttről (15).

Monostorpályitól É-ra a Diószegi útig húzódik a tájvédelmi körzet egyik legszebb területe (16), melynek felső, É-i részén a Kis-pályi ér menti rétek, s az azokat Ny felől övező Csikgát dombvonulat tölgyesei mai is megkapó látványt nyújtanak.

Nyirábrány környékén a leggazdagabb a tájvédelmi körzet láprétegekben. Ilyen a Bátorligettel vetekedő értékű Káposztás-lapos (17) és a Keszler-tagi nyíres láp (18) melyet Ny-ról a TK. legmeredekebb, típusos, nyílt homoki gyeppel fedett parabolabuckája határol, ahonnan szép látvány nyílik a területre, s a távolabb fekvő falura. A Nyíracsadra vezető műúttól É-ra fekvő falusi legelő vízjárta tocsogósokkal és homokdombocskákkal tarkított gyeptét (mely tipikus példája a nyírségi gyepek változatos társulásmozaikjának) koronázza a TK egyik védett értékekben leginkább bővelkedő, belső láprétekekkel szabdaltnál és ligeterdeje az ún. "Mogyorós erdő" (19). Kistestvére a "Bereki erdő", egy szép keményfás ligeterdő maradvány Budaábrány felett, a Konyári kálló kanyarulatában fekszik (20). A Hanelek nevű rész láprétje, mely Fülöpre is átnyúlik, most áll védetté nyilvánítás alatt (21).

Nyíracsadától É-ra találjuk Külső-Gút erdejét, mely Debrecen régi külbirtokainak gyöngyszeme volt. Sajnos a Nyírség legnagyobb kiterjedésű tölgyesének nagy része már a fejsze martaléka lett, s jellegtelen, nem egyszer tájidegen állományok vették át a helyét. Már csak néhány idős tölgyes dacol az idővel, melyek egy részét sikerült védelem alá helyezni (22).

A község határ déli csücskében, Buzita-tanya mellett fekszik a Jónás- rész, melynek homoki rétje a tájvédelmi körzet legnagyobb kiterjedésű, részben már beerdősült kiszáradó síklápjába megy át, számos botanikai ritkaságnak adva otthont. (24).

Vámospércstől K-re a 48-as úttól egészen a fenti területig terjed az az igen gazdag, változatos élőhelyegyüttes, ahol a Villongó sekély vízállásos területétől a száraz homoki gyepig, kőrises ligeterdőtől a hagyásfás legelőig a táj egy darabon ismét a Nyírség hajdanvolt szépségét varázsolja elénk. (24).

A tájvédelmi körzet bővítése jelenleg folyik, a védelemre tervezett területeket az áttekinthető térkép mutatja be.

2.2. Debreceni Nagyerdő Természetvédelmi Terület

A debreceni Nagyerdőből egy idős gyöngyvirágos tölgyes erdőrészlet 1939-ben 1-es sorszámmal került be természetvédelmi területeink törzskönyvébe. 1992 óta a Nagyerdő teljes, 1100 ha-os területe természetvédelem alatt áll. A gyöngyvirágos tölgyesek mellett homoki tölgyesek és mezofil ligeterdő jellegű részek is találhatóak itt az ültetett erdők (akácus, fenyves, nemes nyáras, stb.) mellett. Az erős antropogén behatások ellenére az erdő flórája és faunája ma is igen gazdag védett fajokban.

2.3. Hajdúbagosi Földikutya Rezervátum Természetvédelmi Terület

Hajdúbagostól ÉK-re található az 1976-ban védetté nyilvánított kb. 300 hektáros Nagynyomás nevű, szép homoki legelő (11), a magyarországi benszülött földikutya országosan is egyik legjelentősebbként számotartott élőhelye. A földikutya mellett nevezetes még a terület a jelentős ürgepopuláció által odavonzott ragadozómadarokról, és a tavasszal itt díszlő fokozottan védett magyar kökötcsinről. A Földikutya-rezervátumot K-ről a népvándorláskori szarmata földsáncrendszer az Ördög-árok maradványa választja el attól az erdőterülettől, melynek néhány idős, tatárjuharos tölgyfoltja felidézi a Tiszántúli flórajárás hajdani, tisztásokkal tarkított, nagy kiterjedésű pusztai tölgyeseit. A védett terület átnyúlik Hosszúpályi határába, s a Debrecen-Hosszúpályi műútig tart.

2.4. A környéken található helyi védettséget élvező területek:

Debrecen városa számos erdőpusztai területet helyezett védelem alá. Ezek a következők:

- Erdőpuszta TT. (25),
- Halápi rét TT. (26),
- Hármashegy akácus TT. (27),
- Halápi ligeterdő TT. (28),
- Nagycsere-martinkai rezgő nyáras TT. (29),
- Halápszéli tölgyerdők TT. (30),
- Nyírségi ősláp TT. (31),
- További védett területek:
- Monostorpályi feketefenyves TT. (32),
- Bocskai kert homoki tölgyes TT. (33),
- Téglási Angolkert (34).

4. Kultúrtörténeti értékek

(A települések és környékük látnivalói, templomromok, ördögárok, földvárak, kunhalmok)

A tájegység nem bővelkedik országos hírű műemlékekben. Mégis a vidéket nyitott szemmel járó látogató számos értékkel találkozhat. Íme néhány kiragadott példa:

Mikepércs: (hajdan: Kis-Pércs)

A falu a hajdani vizes, mocsaras, zsombékos területből mint félsziget emelkedik ki. Közepén gyönyörű, fehér falú templom áll. Négy fiatornyos, zindelyfedésű karcsú tornya messziről is

látható. Az erdélyi templomokat idéző, késő barokk stílusú, síkmennyezetes, egyhajós református templom a XVII. sz. végén épült. A torony hajdani, a tűzország részére épített körüljáróját a legutóbbi helyreállításkor kibontották, innen gyönyörködhetünk az alföldi táj meglepően szép panorámájában.

A határ déli részén áll a "Rákóczi vagy 1000 éves tölgy", mely talán még a kurucoknak is árnyékot adott. Helyi jelentőségű természeti érték.

Hajdúbagos: (hajdan: Kutya-bagos)

A református templom és a Templom u. 2. alatti védett fák megtekintésén túl érdemes még a község keleti, dimbes-dombos határában óriási területen fekvő szőlőkertben egy sétát tenni, egyrészt a hagyományos szőlőkultúra utolsó nyomait megtekinteni, másrészt azért is, mert az élesebb szeműek egy hajdani földvár még ma is igen jól látható töltéseit és katlanszerű mélyedését is észrevehetik, mely a közelben húzódó Ördög-árkot vigyázó egyik katonai pontok egyike lehetett hajdan.

Hosszúpályi:

Az előbb említett földvár Ördög-árkon túli "iker-párja" a pályi határ északi erdeiben található egy meglepően nagy méretű, katlanszerű mélyedés formájában. Érdemes ezt is felkutatni, mint ahogyan érdemes a község központjának két, egymás melletti templomát is megnézni. Közeliükben áll a XVIII-XIX. sz. fordulóján épült Zichy-kúria későbarokk épülete. A nagyméretű U-alakú udvarház szebb napokat is láthatott hajdan... Mellette, a Debreceni út mentén, egy igen szép, harmonikus formájú magtár elhanyagolt épülete áll, mely évtizedek óta felújításért könyörög.

A Pocsaj felé vezető Nagy utcán találjuk a szépen helyreállított módosparaszt házat, amely ma helytörténeti és nérajzi kiállításnak ad otthont.

Monostorpályi:

Hajdan a gabonatermelő vidékeken hatalmas magtárakat emeltek. Ezek közül két copf stílusú un. tubusmagtár áll a faluban. Szép fehér falukkal messziről is, mint templomtornyok hívják fel magukra a figyelmet. Mellettük áll egy földszintes társuk. Szép műemlékegyüttest alkotnak.

Létavértes: (korábban Nagyléta és Vértes)

Az összevont település három temploma közül a két nagylétai műemlék. A református templom későbarokk épülete 1806-1813 között készült. A görögkatholikus klasszicista (!) tömbjét pedig 1803-ban emelték, ikonosztáza egy munkácsi mester keze munkáját dicséri. Toronysisakja copf stílusú.

A két falu között áll a vízivágóhíd, mely igen ritka ipartörténeti emlék nemcsak a megyében, de az országban is.

A falu híres szülötte Irinyi János, a "magyar Prométeusz" a foszforos gyufa feltalálója, aki a helyi temetőben nyugszik.

A település északi dombjai között, a Mosonta-kertben néhány szőlőspajta és berendezése élő skanzen. A szomszédos Kossuth kert egyik múlt századi szőlőpajtájában a szőlőművelés és a borászati kultúra tárgyival berendezett tájház látható.

Álmosd:

A környék talán leghíresebb települése. Számtalan látnivalója közül ötöt emelünk most ki.

Kölcsey Ferencnek, Himnuszunk költőjének lakóháza szinte szentélyként tisztelt emlék. Klasszicista stílusú, fehér falú, nádfedeles udvarház, mely 1812-1815 között adott otthont a költőóriásnak. Ma a település könyvtára és egy irodalmi emlékkiállítás található benne. A kertben Marton László Kölcsey-szobra áll.

A közelben található szépen helyreállított kovácsműhely a népi kovácsmesterség emlékeit őrzi.

A Kölcseyekkel rokon Miskolcziak földszintes klasszicista kúriája, a park védett fa-matuzsálemi és az ősi temető a falu patakon túli oldalában áll.

Álmosd bihardíószegi határában 1604. október 15.-én jelentős csata volt Bocskai hajdúi és a császári seregek közt. Emlékét Nagy Sándor Jánosnak a Fő téren álló, ötalakos hadi emlékműve, a Kölcsey Emlékmúzeum kiállítása, és a csatahelyen felállított emlékmű őrzi.

A református templom egy 1400 körüli gót stílusú templom átalakításával (1805) nyerte el mai képét. Dél felől nézve ma is nagyszerű a látvány, hiszen ezáltal fogalmat alkothatunk a patak melletti középkori templomerőd hajdan volt erősségéről, robusztus megjelenéséről. Egyhajós, támpilléres, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű templomát feltétlenül nézze meg az errejáró!

Bagamér:

A román határ melletti település a trianoni béke-diktátumig az Ér- mellék egyik fontos közlekedési csomópontja volt. Mára ebből csak az utcahálózat, és a településszerkezet maradt meg. Legszebb, legrendezettebb utcáskái a falu nyugati részén láthatók-

A község magas dombra épült református templomának egy része középkori eredetű, melyben két 15. szd.-i kehely látható. Csokonai Vitéz Mihály itt írta "Éva napra" című versét.

A főtér hatalmasra nőtt (35 m magas) numídiái jegenyefenyői és a Takó hegy gigászi méretű fehérynár matuzsálemi (törzskerületük a 7 m-t is meghaladja) a természetkedvelők igazi csemegéi e idős fákból nem igen bővelkedő tájon (szerencsére védelem alatt állnak).

Hajdúsámson:

Hajdúsámson településszerkezete más nyírségi falvakéhoz hasonlóan sugaras, melynek központjában a református templom található. A település délkeleti szőlőjében, akárcsak Hajdúbagos esetében is, földvár nyomai láthatók. A település északi határában a "Diósvár" elnevezés egy másik földvárat is sejtetni enged.

Nyírmártonfalva:

Az erdőszert irodaháza 1885 körül épült a gúthi erdő mélyén. Középső, részében tisztiszállás volt, míg a kétoldali, földszintes szárnyak a személyzet elhelyezését szolgálták. Eklektikus homlokzata nagyjából a historizmusban szinte kötelező szimmetrikus, középrizalitos elrendezést követi, de a középső, kiemelt épületrészt egy toronnyal kombinálták. Teteje már némileg átépült. Kiskontyos teteje, deszkaoromzata, fatornya a szatmári, erdélyi népi építészet stílusára emlékeztet. A Gúthi erdőben, kis domb tetején áll a klasszicista kastély, amelyet gróf Reviczky József építtetett az 1800-as évek közepén. Mivel nem helyben lakott, feltehetően vadászkastélynak használta, hiszen a környező erdőség ma is kiváló vadászterület. Az egységes stílusú, minőségi épület három boltíves, timpanonos homlokzatával közeli rokonságot mutat Debrecen korabeli középületeivel. Középfolyosós elrendezésű, a tágas bejárati előtér mögött az egykori Vadászterem nyílik. A hosszú épület két végét kissé kiugró oldalrizalitok zárják. Ma nevelőotthon működik benne.

Nyíracsád:

Az eredetileg Árpád-kori, a XIII. század folyamán épült koragótikus, most református templom műemléki helyreállítása (1988) szenzációs eredménnyel zárult. A templom egyenes záródású, négyszögletes alaprajzú szentéllyel rendelkezik. A hajó téglalap alaprajzolatú. A templombelső három igen értékes falképet rejtett. Egy XIV. sz. végi püspökfigura gyönyörű rajzolata van a diadalíven. Az északi falon Szűz Mária születése és egy Szt. László legendához tartozó jelenet feltételezhető.

A szentélyben egy XV. sz. közepéről való képsorozat a gógotai eseményeket eleveníti fel.

Végül egy XVII. sz.-ből való szignatúra (felirat), a protestáns, fehérre meszelt templom kialakításáról beszél.

A három réteg egymásra volt festve, kibontásuk után a Nyírség gyöngyszemévé lett a rekonstruált templom.

Fülöp: (hajdan Bánháza)

Bánháza a középkorban népes falu volt, de a török hódoltság idején elpusztult. Szűz Mária tiszteletére szentelt kápolnáját gróf Keglevichné építtette 1796-ban. Állítólag a rácz templom romjaiból készült, helyben égetett téglából.

Nyírábrány:

A település Ördög- és Budaábrány településrészekből állt össze. Az északi terület (Ördögábrány) egy szélhordta nyírségi homokháton épült 1827-ben az Eördög-kastély. A híres építész, Pavolny Ferenc (aki a hortobágyi Kilenclukú hidat is tervezte) egyik legkiemelkedőbb épülete. A hozzátartozó park száz évesnél is idősebb fái között az elcsendesedni vágyó lélek kedvére sétálhat, s szemlélheti a gyönyörű klasszicista épületet.

Vámospérecs:

Régi hajdúváros. Középkori vámszedő hely. Református temploma a falu közepén egy óriási dombra épült későbarokk stílusban, 1802-ben. Tornyából figyelte Görgey Artúr 1849. augusztus 2-án a vesztes debreceni csatából visszavonuló Nagy Sándor József tábornok hadmozdulatait. Ugyanő később Kossuth Lajossal a több mint 200 éves községházában tanácskozott.

Említsük meg, hogy a nagyközség északi településszerkezete is "kész csoda", olyan, mint egy dombra épült labirintus. Érdekes itt egy sétát tenni!

Az Ördög-árok:

Területünkön több helyen is (Debrecen-Nagyerdő, Debrecen-Nagycsere, Hajdúbagos-Földikutya Rezervátum, Dombostanya, Nyírábrány, Nyíracsád) látható egy "sehonnan sem jövő és sehová sem menő" nagy árok nyoma. Eredetét, célját mind a mai napig kutatják és vitatják. A tudomány álláspontja szerint 322 után az e vidéken élt szarmaták építették több hullámban, római segédlettel a keletről érkező barbár támadások kivédésére, ill. fékezésére. Az e felfogást tükröző rekonstrukció a Debrecen-nagycserei erdő vámospérecsi országútja mentén látható teljes szépségében.

Földvárak:

Úgy tűnik, hogy megyénkben számos földvár az árokrendszer mellé települt, mintegy az árok

megfigyelésére, védelmére. Ezekről a katonai(?) pontokról igen keveset tudunk. Megvallatásuk még nem történt meg. Soroljuk fel őket!

Hajdúsámson: Diósvár és a szőlőskerti földvár; Bánk: földvár; Hajdúbagos, Hosszúpályi földvárai és az "Erőslyuk" Nagycserén.

Kunhalmok

A Nyírség homokbuckái között nemigen találkozunk kunhalmokkal, azonban közvetlenül déli határán, még a Hajdúsági Tájvédelmi Körzet illetékességébe tartozó Hosszúpályi, Hajdúbagos, Monostorpályi külterületén számos kunhalmot találunk, néhányat a védett területeken belül is. Ezek a halmok sok évezred történetének néma tanúi, a népvándorlás és azt megelőző korok itt élt népeinek keze nyomát őrzik. (Ma már a védett területeken kívül eső kunhalmokat is törvény védi.)

Templomok, templomromok

A Dél-Nyírség egyházi építésze a XI-XII. századig nyúlik vissza. Középkori templomaink egy része eredeti állapotában, vagy kis átépítésekkel látható (Álmosd, Nyíracád református templomai, utóbbiban egyedülálló középkori freskók is díszítik a falakat). A legtöbb templom átépült, s így ma is használják, főként a reformátusok. Tudományos kutatások nyomán ismerjük a környék XII- XIII. századi premontrei, ciszterci, johannita és bencés építőműhelyeinek munkáit, s a régészek feltárásainak köszönhetően jó néhány középkori templom helyreállított romja is látogatható.

Nyíradony és Nyíracád között rövid bekötőút vezet az erdőbe, ahol piros téglafalak állnak egy tisztáson. Ez a templom a Guthkeled nemzetségé volt, akik monostorukat Adonyban (Nyíradony) emelték. A szerzetesek azonban feltehetően nem tudták ellátni a plébánia feladatait is, ezért önálló templomot kellett építeniük a szomszédos Gúton.

A Debrecentől keletre lévő erdőpusztákon több elpusztult középkori falu helyét ismerjük, melyeknek csak egy része rendelkezett templommal.

Debrecentől délkeletre Fancsika templomának alapfalai helyreállítva láthatók a diószegi út és a Panoráma út találkozásánál a Templomhegyen, Újlak-Szentjános különlegesen érdekes, négykaréjos templomának maradványai pedig Nagycsere legdélibb részén találhatóak.

Debrecen északkeleti határán, Dombostanya vasúti megállóhelyétől nyugatra, kb. 800 méterre áll a középkori Parlag falu templomának helyreállított romja. A XII. század óta többször bővített épületet földrengések tették tönkre, s ennek helyén, a XV. században egy egységes, poligonális szentélyű, gótikus templomot emelt itt a környék egyik legnagyobb családja, a Parlagi família. A helyreállítás az évszázados falak bemutatásával együtt emlékművet is kíván állítani egy középkori falunak, keresztyén hagyományunk egyik jelentős helyének. A rom körül fekvő kies táj természetvédelmi oltalom alatt áll, kellemes kirándulóhely a város közvetlen közelében.

Kiállítóhelyek:

Álmosd Kovácsműhely, Rákóczi u. 2.,

Kölcsey Emlékház, Kölcsey u. 11.

Debrecen Erdőpusztai Bemutatóház (itt Hajdúsági TK. kiállítás) és Arborétum, Panoráma út, Bánk közelében

Hosszúpályi Tájház, Nagy u. 13.

Létavértes Vizivágóhíd, Petőfi u., Tájház, Kossuth kert